

ONTWAKEN
HET EINDE VAN DUKKHA

Guy Eugène DUBOIS

Dhamma
books

• *Spirituele wijsheid is een geschenk dat met inzicht en mededogen gedeeld moet worden en niet uitgebuit voor vulgair persoonlijk gewin.*

Wanneer wijsheid gecommmercialiseerd — 'vermarkt' — wordt, verliest ze haar zuiverheid en verwordt ze tot koopwaar, waardoor diepgaande inzichten een taxatie krijgen, wat hun transformerende kracht ondermijnt. •

(Guy E. Dubois)

Om deze reden mag dit boek vrij gereproduceerd, gebruikt en verspreid worden — via elk medium of bestandsformaat — mits inachtneming van de clausules van de copyright licentie (CC BY-NC-SA 4.0) van Creative Commons Belgium

D/2026/Guy Eugène Dubois, uitgever
Zomerlaan 8/101 - 2580 Beerzel, België
gdubois.dhammadbooks@gmail.com
<https://yatha-bhuta.com>

Vormgeving, Prepress, Design & Cover: GD
Gezet in Helvetica Neue
Papier: HVO wit FSC
Druk: Brave New Books, Rotterdam, NL
ISBN:9789465468037 | NUR-Code: 718

• *Vayadhammā saṅkhārā, appamādena sampādeṭṭha —*
Alle geconditioneerde dingen zijn onderhevig aan vergaan.
Volbreng de beoefening met zorgvuldige
aandacht. •

Mahāparinibbāna Sutta, Dīgha Nikāya 16

VOORWOORD

Dit boek is geschreven vanuit een vrijzinnig uitgangspunt, in de oorspronkelijke betekenis van het woord: de vrijheid om zonder gebondenheid aan doctrines, scholen, structuren of institutionele vormen telkens opnieuw terug te keren naar wat rechtstreeks onderzocht en gezien kan worden.

Dit betekent geen afwijzing van de rijkdom van de verschillende boeddhistische tradities. Elk van deze benaderingen heeft op zijn eigen wijze geprobeerd uitdrukking te geven aan inzichten die hun oorsprong vinden in het ontwaken van de Boeddha. Zolang we maar beseffen dat geen enkele formulering, geen enkele organisatie en geen enkele interpretatie méér is dan een verwijzing naar wat uiteindelijk zélf onderzocht en gezien moet worden.

Vrijzinnig verwijst hier naar de vrijheid om niets louter op gezag, overlevering, maatschappelijke of institutionele erkenning of overtuiging te aanvaarden, maar om de menselijke ervaring telkens opnieuw open, aandachtig en onderzoekend tegemoet te treden. In die zin sluit dit vrijzinnige uitgangspunt nauw aan bij de geest van de Dhamma zelf: niet geloven, maar onderzoeken; niet aanvaarden, maar kijken; niet speculeren, maar zien.

Waar het mij uiteindelijk om gaat, is niet het verdedigen van het boeddhisme als religieuze identiteit of van een bepaalde interpretatie van de leer, maar de eenvoudige en tegelijk radicale vraag die ook Siddhattha Gotama onderzocht: hoe ontstaat dukkha en hoe kan zij tot een einde komen?

Dit boek is een uitnodiging tot onderzoek. Tot kijken. Tot direct zien. Tot het telkens opnieuw verkennen van de menselijke ervaring en van de mogelijkheid dat bevrijding uit dukkha zich ook vandaag nog kan ontvouwen.

Guy Eugène Dubois
Beerzel, juli 2026

INHOUD

VOORWOORD	7
INHOUD	9
INLEIDING	11
DEEL I — HET ONTWAKEN VAN DE BOEDDHA	23
I. NAAR DE KERN VAN DE DHAMMA	25
II. DE GEBOORTE VAN SIDDHATTHA GOTAMA	63
III. DE VIER ONTMOETINGEN	67
IV. HET GROTE HEENGAAN	71
V. DE TWEE LERAREN: KĀLĀMA EN RĀMAPUTTA	75
VI. DE JAREN VAN EXTREME ASCESE	81
VII. DE ONTDEKKING VAN DE MIDDENWEG	83
VIII. DE NACHT VAN HET ONTWAKEN	87
IX. DE ZEVEN WEKEN NA ZIJN ONTWAKEN	97
X. DE AARZELING OM DHAMMA TE ONDERWIJZEN	103
XI. ONTMOETING MET DE VIJF ASCETEN	107
DEEL II — DE VIER EDELE WAARHEDEN	113
I. HET ONDERZOEK VAN DUKKHA	115
II. DE DHAMMACAKKAPPAVATTANA SUTTA	119
I. [—DE TWEE UITERSTEN EN DE MIDDENWEG—]	125
II. [—DE VIER EDELE WAARHEDEN—]	133
III. [—DRIE ROTATIES EN TWAALF ASPECTEN—]	141
IV. [—PERSOONLIJKE KENNIS VAN DE BOEDDHA—]	148
V. [—HET DHAMMA-WIEL IN BEWEGING—]	153
DEEL III — HET INZICHT IN NIET-ZELF	159
I. HET ONDERZOEK NAAR EEN ZELF	161
II. DE ANATTALAKKHAṆA SUTTA	167
I. [—NIET-ZELF EN CONTROLE—]	172

II. [—ANICCA, DUKKHA EN ANATTĀ—]	177
III. [—VOLLEDIGE ZELFLOOSHEID—]	182
IV. [—HET RESULTAAT VAN ZUIVER INZICHT—]	186
DEEL IV — BEVRIJDING	193
I. HET EINDE VAN ZOEKEN	197
II. NIBBIDĀ - HET VERDWIJNEN VAN EEN ILLUSIE	201
III. VIRĀGA - HET UITDOVEN VAN DE GLOED	205
IV. UPASAMA - VERSTILLING	209
V. VIMUTTI - BEVRIJDING	213
VI. DIRECT ZIEN	217
NAWOORD	221
BIJLAGEN	223
BIJLAGE 1 - DHAMMACAKKAPPAVATANA SUTTA	223
BIJLAGE 2 - ANATTALAKKHAṆA SUTTA	233
BIBLIOGRAFIE	241
VOETNOTEN	245

INLEIDING

In de loop der jaren heb ik vele teksten geschreven over de Dhamma. Over meditatie. Over de jhāna's. Over inzicht. Over de verschillende boeddhistische tradities en hun benaderingen. Al deze onderwerpen hebben hun waarde. Zij kunnen inspireren, verduidelijken en richting geven.

Toch bleef er gaandeweg een vraag terugkeren: wat is nu eigenlijk de kern van de Dhamma?

Niet de interpretaties ervan. Niet de commentaren. Niet de tradities. Niet de verschillende scholen die in de loop van de eeuwen zijn ontstaan. Niet de doctrines die soms zo uitgebreid werden dat zij de eenvoud van de oorspronkelijke boodschap dreigen te overschaduwen en onder te sneeuwen.

Maar de kern. Daarom kan ontwaken ook niet worden herleid tot een bijzondere ervaring. Ervaringen ontstaan en verdwijnen. Zij behoren tot het domein van het geconditioneerde (saṅkhata; saṃskṛta).

Wat de Boeddha doorzag, was niet een uitzonderlijke ervaring die moest worden vastgehouden, maar de geconditioneerde aard van alle ervaringen en de manier waarop identificatie ermee ontstaat en weer wegvalt.

Wat ontdekte de Boeddha werkelijk onder de bodhiboom?

Wat zag hij dat zo ingrijpend was dat het een einde maakte aan zijn zoeken?

En wat achtte hij vervolgens zo belangrijk dat hij er de rest van zijn leven over sprak?

Al deze vragen vormden de aanleiding voor een reeks van drie dhammataalks die ik in het voorjaar van 2026 respectievelijk gaf voor leraren en begeleiders van Sangha Metta in Nederland en voor een groep gevorderde begeleiders en beoefenaars van 'Boeddha in de Stad', de onafhankelijke boeddhistische sangha in Antwerpen.

Deze voordrachten ontstonden niet in afzondering. Zij groeiden uit jaren van uitwisseling, onderzoek en vriendschap met mensen die de Dhamma ernstig ter harte nemen. In het bijzonder ben ik dankbaar voor de vriendschap van Paul Van Hooydonck, op wiens uitnodiging deze reeks werd gedeeld binnen 'Boeddha in de Stad', en voor de vele gesprekken en uitwisselingen met Jotika Hermsen, wier vertrouwen en aanmoediging mede aan de basis lagen van deze cyclus van voordrachten.

Niet met de bedoeling een nieuw systeem uit te werken, noch om een bepaalde traditie of interpretatie te verdedigen.

Integendeel.

De bedoeling was om alles wat bijkomstig is zoveel mogelijk opzij te schuiven en terug te keren naar wat volgens mij de essentie vormt van de leer van de Boeddha.

Wanneer men de vroeg-boeddhistische teksten aandachtig leest, valt iets merkwaardigs op. De Boeddha sprak over vele onderwerpen, maar telkens opnieuw

keert hij terug naar één en dezelfde werkelijkheid: de beëindiging van dukkha.

De Dhamma kan dus ook op een andere manier worden samengevat. Niet als een verzameling overtuigingen, doctrines of metafysische verklaringen, maar als een uitnodiging tot onderzoek.

De leer van de Boeddha draait uiteindelijk niet in de eerste plaats om geloven, maar om onderzoeken; niet om aanvaarden, maar om kijken; niet om denken, maar om zien; niet om speculeren, maar om doorzien.

Wat volgt, is geen canonieke indeling uit de vroegboeddhistische teksten, maar een persoonlijke, contemplatieve samenvatting van wat, voor mij persoonlijk, ¹ de geest van de Dhamma kenmerkt.

Vier eenvoudige bewegingen, die in hun onderlinge dynamiek resoneren met de Vier Edele Waarheden:

Onderzoeken.

Kijken.

Zien.

Doorzien.

Onderzoeken, in de geest van dhammavicaya (dhammavicaya) ² en yoniso manasikāra (yoniso manasikāra) ³ — het aandachtig en wijs onderzoeken van de verschijnselen. Zulk onderzoek opent de mogelijkheid van begrijpen.

Kijken, in de geest van anupassanā (anupāsyanā): het aandachtig beschouwen van lichaam, gevoelens,

geest en verschijnselen zoals zij zich voordoen. Kijken maakt zichtbaar wat dukkha voedt.

Zien, in de geest van yathābhūta-ñāṇadassana (yathābhūta-jñānadarśana): ⁴ het zien van de dingen zoals ze werkelijk zijn. Zien laat de mogelijkheid van beëindiging oplichten.

Doorzien, in de geest van pariññā (parijñā): ⁵ het volledig doorgronden van de aard van de ervaring, waardoor identificatie en gehechtheid geleidelijk wegvalen. Doorzien ontvouwt zich wanneer de werkelijkheid zich toont zoals zij zich, van moment tot moment, daadwerkelijk presenteert.

Deze vier bewegingen beschrijven geen opeenvolgende stappen, maar een levende dynamiek.

Geen enkele formulering vat voor mij de geest van de vroege Dhamma beter samen dan deze vier eenvoudige bewegingen.

Zoals alle rivieren uiteindelijk uitmonden in de oceaan, zo mondt Boeddha's onderricht telkens opnieuw uit in één enkele werkelijkheid: de beëindiging van dukkha.

De *Dhamma* heeft vele ingangen, maar slechts één smaak. De smaak van bevrijding.

Dat is ook de reden waarom dit boek niet probeert een volledig overzicht van het boeddhisme te geven.

Het is geen encyclopedie.

Het is geen historische studie.

Het is geen systematische of analytische uiteenzetting van boeddhistische doctrines.

Vele onderwerpen die in mijn andere boeken uitgebreid behandeld worden, komen hier slechts zijdelings aan bod of worden helemaal niet besproken.

Niet omdat zij onbelangrijk zouden zijn, maar omdat dit boek een andere bedoeling heeft.

Dit boek wil terugkeren naar de essentie.

Wanneer men de vroegste onderrichtingen aandachtig onderzoekt, blijkt dat de Boeddha niet zozeer geïnteresseerd was in het beschrijven van een metafysische werkelijkheid, maar in het blootleggen van een proces. Hij onderzocht hoe dukkha ontstaat, waardoor het in stand wordt gehouden, en hoe het tot een einde komt. Het begrijpen van dat proces vormt de rode draad doorheen vrijwel zijn volledige onderricht.

De aandacht voor het ontstaan van dukkha is zichtbaar in de vroegste teksten. Reeds in de openingsverzen van de Dhammapada ⁶ wordt gewezen op de beslissende rol van de geest in het ontstaan van lijden en welzijn. Niet de omstandigheden op zich staan centraal, maar de manier waarop de geest zich ertoe verhoudt.

De drie voordrachten waaruit dit boek ontstond, volgen een eenvoudige beweging.

Eerst wordt gekeken naar het ontwaken van de Boeddha zelf. Niet als een historisch verhaal, maar als de bevestiging dat bevrijding mogelijk is.

Vervolgens wordt onderzocht wat hij in zijn eerste voordracht onderwees: de Vier Edele Waarheden, waarin de structuur van dukkha en de beëindiging ervan worden blootgelegd.

Tenslotte wordt gekeken naar het inzicht in niet-zelf, dat de wortel van identificatie en toe-eigening blootlegt en daarmee de deur opent naar bevrijding.

Dit verklaart waarom de verschillende delen van dit boek elk een eigen karakter hebben.

Het eerste deel heeft een verhalend karakter. Het volgt het leven van Siddhattha Gotama niet om het verleden te reconstrueren, maar om zichtbaar te maken dat bevrijding uit dukkha mogelijk is.

Het tweede deel heeft een analytische en ontledende aard. Het onderzoekt de structuur van dukkha, haar ontstaan en haar beëindiging zoals de Boeddha die in de Vier Edele Waarheden heeft uiteengezet.

Het derde deel verdiept dit onderzoek verder. Het richt zich op de veronderstelling van een blijvend 'ik' en ontvouwt zich als een onderzoek naar identificatie, toe-eigening en niet-zelf (anattā; anātman).

Het vierde en laatste deel is van een heel andere aard. Het probeert niet langer uit te leggen of te analyseren. Het volgt de geleidelijke beweging die zich ontvouwt wanneer zoeken verstilt, illusies hun betovering verliezen, het vuur van verlangen verbleekt en de geest tot rust komt. Daardoor wordt ook de taal gaandeweg eenvoudiger en stiller, alsof de woorden zelf geleidelijk plaatsmaken voor datgene waar-

naar zij steeds hebben verwezen: bevrijding en direct zien.

Ontwaken, dukkha en niet-zelf zijn in werkelijkheid geen afzonderlijke onderwerpen. Zij vormen verschillende perspectieven op dezelfde werkelijkheid.

Dit wordt vooral zichtbaar wanneer men onderzoekt wat dukkha precies inhoudt.

Dukkha ontstaat door grijpen en identificatie. Anattā doorziet de veronderstelling van een eigenaar of een onafhankelijke entiteit. Ontwaken is de beëindiging van dat grijpen en dus van dukkha.

Gewoonlijk wordt verondersteld dat er iemand is die lijdt, iemand die bevrijd wil worden en uiteindelijk iemand die ontwaakt. Het inzicht in niet-zelf (anattā; anātman) richt zich precies op die veronderstelling.

Niet alleen wordt onderzocht hoe dukkha ontstaat en eindigt, maar ook of er werkelijk een blijvende entiteit kan worden gevonden die eigenaar of bestuurder is van dat proces.

Misschien kan de bedoeling van dit boek nog eenvoudiger worden samengevat.

Dit is geen boek over boeddhistische filosofie. Het is geen poging om een doctrine te verdedigen, noch om een bepaald systeem van denken uiteen te zetten.

Het is in wezen een onderzoek naar de werking van dukkha en naar de mogelijkheid van bevrijding daaruit.

De bedoeling van dit boek kan nog eenvoudiger worden samengevat: opnieuw onderzoeken wat een uitzonderlijk mens (mahāpurisa; mahāpuruṣa) tot op de wortels van dukkha heeft onderzocht.

Hoe ontstaat dukkha?

Hoe houdt dukkha zichzelf in stand?

En wat gebeurt er wanneer de mechanismen die dukkha voeden rechtstreeks worden gezien en doorzien?

De hoofdstukken die volgen benaderen deze vragen vanuit verschillende invalshoeken, maar keren telkens terug naar dezelfde werkelijkheid: de beëindiging van dukkha.

Waar onwetendheid wordt doorzien, ontvouwt zich ontwaken. Waar grijpen wegvalt, eindigt dukkha en verschijnt bevrijding.

Dat is de rode draad die doorheen dit boek loopt.

De lezer zal merken dat bepaalde standpunten die in de loop van de geschiedenis rond het boeddhisme zijn ontstaan, hier weinig aandacht krijgen.

Dat is een bewuste keuze. Mijn belangstelling gaat niet in de eerste plaats uit naar wat mensen over de Dhamma hebben gezegd, maar naar datgene waar de Dhamma zelf naar verwijst.

De Boeddha nodigde zijn toehoorders niet uit om hem te geloven. Hij nodigde hen uit om aandachtig te kijken. Zélf te kijken.

Niet om doctrines te verzamelen.

Niet om overtuigingen te verdedigen.

Niet om zich vast te klampen aan systemen.
Maar om direct te zien.

Dit boek wil dezelfde uitnodiging opnieuw uitspreken.
Niet om iets nieuws te leren.
Niet om een nieuwe identiteit op te bouwen.
Niet om boeddhist te worden.

Dit vraagt om een laatste verduidelijking.

Hoewel dit boek volledig geworteld is in de vroeg-boeddhistische Dhamma, richt het zich niet op het aannemen van een religieuze identiteit. De Pāli-canon presenteert de Dhamma niet als bezit van een religieuze gemeenschap, maar als iets dat gezien, onderzocht en geverifieerd kan worden. Juist daarom laat zij zich niet toe-eigenen en overstijgt zij iedere vorm van exclusiviteit. Iedere poging haar exclusief aan één traditie toe te schrijven, doet geen recht aan haar universele karakter.

De vraag die de Boeddha onderzocht — de mogelijkheid van ontwaken en de beëindiging van dukkha — behoort niet toe aan een bepaalde traditie, religie of cultuur. Dit is een menselijke, existentiële en universele vraag.

Zij ontstaat telkens waar verlangen, afkeer, grijpen, identificatie en worden (bhava; id.) aanleiding geven tot dukkha, en waar de vraag opkomt of bevrijding mogelijk is.

In de loop der jaren zijn de religieuze, institutionele en identiteitsvormen die zich historisch rond de Dhamma hebben ontwikkeld voor mij geleidelijk naar de achtergrond verschoven. Steeds duidelijker kwam de

menselijke queeste van Siddhattha Gotama naar voren: zijn oorspronkelijke onderzoek naar dukkha, haar ontstaan en haar beëindiging.

Hoe meer alles wat bijkomstig is naar de achtergrond verdwijnt, des te duidelijker verschijnt voor mij de figuur van de Boeddha zelf: een uitzonderlijk mens (mahāpurisa; mahāpuruṣa) ⁷ die de wortels van dukkha onderzocht en zijn leven wijdde aan het delen van wat hij daarover had ontdekt.

Dat de inzichten die de Boeddha met een uitzonderlijke helderheid onder woorden bracht, al meer dan twee millennia mensen blijven inspireren om zelf te kijken en te onderzoeken, maakt zichtbaar hoe diep zijn onderzoek naar dukkha, haar ontstaan en haar beëindiging reikte.

De begrippen 'Boeddha', 'Dhamma' en 'Pad' verwijzen in deze bladzijden niet naar een systeem van overtuigingen, structuren, organisaties of een religie, maar naar een onderzoek van de menselijke ervaring zelf en naar de mogelijkheid dat dukkha kan worden doorzien en tot een einde kan komen.

In die zin gaat dit boek niet over het boeddhisme als identiteit, maar over de universele mogelijkheid van ontwaken en de beëindiging van dukkha. En dat is de werkelijkheid waarnaar zijn onderricht steeds opnieuw verwijst.

Wanneer een boek terugkeert naar de kern van de Dhamma, rijst vanzelf de vraag waarom het überhaupt geschreven wordt. Waarom nog woorden toevoegen aan de vele woorden die reeds bestaan?

Die vraag heeft mij tijdens het schrijven meer dan eens vergezeld. Want wat hier onderzocht wordt, laat zich uiteindelijk niet in woorden vatten. Woorden kunnen slechts aanwijzen. Zij kunnen nooit vervangen wat ieder voor zichzelf moet zien.

Dit boek werd niet geschreven om een standpunt te verdedigen, noch om iets nieuws toe te voegen aan de vele woorden die reeds over de Dhamma werden gesproken.

Dit boek wordt aangeboden als een vorm van *dāna* (id.): het vrij delen van een onderzoek naar de aard van *dukkha* en de mogelijkheid van bevrijding. Het is de neerslag van een jarenlang proces van *Dhamma-vicaya* (id.)⁸ dat richting heeft gegeven aan mijn beoefening en aan de vragen die in deze bladzijden worden verkend.

Niet met de bedoeling om anderen te overtuigen.
Niet om gevolgd te worden.
Niet om antwoorden aan te reiken.

Maar vanuit de hoop dat deze bladzijden voor sommigen een aanleiding kunnen zijn om zélf te kijken en te onderzoeken wat zichtbaar wordt wanneer men bereid is de dingen te zien zoals ze werkelijk zijn — niet zoals we denken, willen of wensen dat ze zijn.

De aandachtige lezer zal merken dat dit boek bewust veel witruimte laat. Dat gebeurt niet alleen om de leesbaarheid te vergroten, maar vooral om de aandacht te ondersteunen.

Sommige inzichten laten zich immers niet vatten door steeds meer woorden toe te voegen.

Soms vraagt een begrip of een zin om iets te laten resoneren voordat de volgende verschijnt. Witruimte nodigt uit tot vertraging, tot reflectie en tot het laten doordringen van wat gelezen wordt.

Ook hierin klinkt dezelfde uitnodiging door die de Dhamma telkens uitspreekt: aandachtig kijken.

De Boeddha noemde dit *yathābhūta* (id.): het zien van de dingen zoals zij werkelijk zijn.⁹

Niet zoals wij hopen dat zij zijn.

Niet zoals wij vrezen dat zij zijn.

Niet zoals wij geleerd hebben dat zij zouden moeten zijn.

Maar zoals zij zich in elk moment en van moment tot moment daadwerkelijk ontvouwen.

Want uiteindelijk draait de Dhamma niet om kennis.

Zij draait om bevrijding.

En bevrijding betekent niets anders dan het einde van *dukkha*.¹⁰

Dat was de ontdekking van de Boeddha.

Dat is de kern van zijn onderricht.

En dat is het onderwerp van dit boek.

DEEL I — HET ONTWAKEN VAN DE BOEDDHA

Er zijn gebeurtenissen die de loop van de geschiedenis veranderen. En er zijn gebeurtenissen die de manier waarop wij naar onszelf en naar het bestaan kijken, voorgoed omvormen.

Het ontwaken van de Boeddha behoort tot die laatste categorie.

Dit deel vertelt niet in de eerste plaats het verhaal van een prins die zijn paleis verliet, leraren ontmoette, ascese beoefende en uiteindelijk onder een boom tot inzicht kwam.

Het onderzoekt vooral wat deze gebeurtenissen zichtbaar maken. De waarde van zijn levensverhaal ligt niet in de historische feiten op zich, maar in datgene waarnaar zij verwijzen.

Wat werd in de nacht van het ontwaken werkelijk gezien? Wat eindigde er? Wat viel weg? En wat begon er? En waarom werd deze ontdekking het vertrekpunt van een onderricht dat gedurende vijfenveertig jaar onvermoeibaar terugkeerde naar één en dezelfde werkelijkheid: de mogelijkheid van bevrijding uit dukkha?

De bladzijden die volgen nodigen de lezer uit om deze vragen niet uitsluitend als een geschiedenis van lang geleden te benaderen, maar als een onderzoek dat ook vandaag nog actueel is. Want zolang er dukkha is, blijft de vraag naar ontwaken levend.

I. NAAR DE KERN VAN DE DHAMMA

In de uitwisseling met yogi's, zowel in het Oosten als in het Westen, via verschillende internationale fora, komt steeds opnieuw hetzelfde naar voren.

Wat mij daarbij telkens opnieuw treft — en soms versted doet staan — zijn de vragen en reacties die spontaan oprijzen.

Ze tonen niet alleen een oprechte zoektocht, maar ook hoezeer de oorspronkelijke leer vaak gefilterd, geïnterpreteerd of zelfs vervormd verschijnt door allerlei dogmatische opvattingen, systemen en overtuigingen — terwijl de boodschap van de Boeddha steeds opnieuw naar bevrijding wijst, en niet naar het vasthouden aan standpunten of het beschermen en verdedigen van wat als 'juist' wordt beschouwd.

De Boeddha was geen dromer, maar iemand die keek en zag.

Hij baseerde zich op de realiteit zoals ze wérkelijk was. Op de natuurwet. Op Dhamma. ¹¹

En niet:

op tradities;

op geruchten;

op vermoedens;

op gissingen;

op axioma's;

op het aanvaarden van visies na overpeinzing;

op waarschijnlijkheden;

op wat anderen gezegd hadden... ¹²

Wat de Boeddha onderwees, kwam voort uit directe ervaring — dat wat ieder voor zich gekend wordt (paccattaṃ veditabbo viññūhi).¹³

Datgene wat hij nadien voor zijn volgelingen samen-vatte in de Vier Edele Waarheden — niet als een leer om te geloven, maar als een beschrijving van de werkelijkheid die zich laat onderzoeken en doorzien.

In de Uposatha Sutta van de Udāna (Ud 5.5)¹⁴ zegt de Boeddha het volgende:

• *Net zoals de grote oceaan één smaak heeft — de smaak van zout — zo heeft deze Dhamma en Discipline één smaak: de smaak van bevrijding.* •

De Dhamma kent vele uitdrukkingsvormen, maar haar richting blijft dezelfde. De Dhamma verschijnt in vele vormen, maar haar smaak blijft één.

Wat de Boeddha aanwijst, verwijst steeds naar dezelfde werkelijkheid — Dhamma.

De woorden kunnen verschillen.
De benaderingen kunnen verschillen.
De formuleringen kunnen anders zijn.

Men kan andere begrippen gebruiken.
Andere accenten leggen.
Andere beelden hanteren.

Maar waar werkelijk wordt gewezen naar het einde van dukkha, blijft de richting dezelfde.